

केही आत्मपरक निबन्धहरूको वैचारिक धरातल

विष्णु न्यौपाने

सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

लेखसार

‘केही आत्मपरक निबन्धहरू’को वैचारिक धरातल शीर्षकको प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख बहुमुखी साहित्य म्रष्टा आनन्ददेव भट्टको वि.सं. २०४९ सालमा साभा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित ‘केही आत्मपरक निबन्धहरू’ निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत निबन्धहरूको वैचारिक धरातलको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ । यस क्रममा प्रथमतः साहित्यमा निबन्धको स्थान, यसको आरम्भ र यसका वैशिष्ट्यलाई सङ्केत गरी विवेच्य सङ्ग्रहका सबै निबन्धको वस्तु, कथ्य र शिल्पका आधारमा विवेचना गरी ती निबन्धहरूको वैचारिक धरातलको निरूपण गरिएको छ । पाठगत तथ्यलाई प्रमुख प्रमाण मानी, तिनैलाई तथ्यका रूपमा प्रस्तुत गरी विषयको समीक्षा गरिएको छ । यस लेखमा निबन्धलाई व्यष्टि र समष्टिपरक अन्तरङ्ग विश्लेषण गरी अन्त्यमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । भट्टका निबन्धले विषयगत विविधताभित्र राष्ट्रियता, स्वदेशप्रेम, सामाजिक विभेदको अन्त्य, समतामूलक समाजको परिकल्पना, क्रान्तिचेत, जीवनदर्शन, नैतिक शिक्षा, इतिहासबोध, जीवनोपयोगी शिक्षा, आध्यात्मिक विचार, राजनीतिक आस्था, सामाजिक विकृति र विसङ्गतिप्रति प्रहार जस्ता विचारहरू व्यक्त गरेका छन् साथै विवेच्य सङ्ग्रहका निबन्ध मूलतः समकालीन आममानसमा उत्पन्न क्रान्तिचेतसँग सम्बन्धित छन् र ती निबन्धकारका निजीभाव वा दृष्टिको सघनताद्वारा बुँनिएका हुँदा निकै महत्वका बन्न पुगेका छन् भन्ने निचोड निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : आत्मसम्मान, इतिहासबोध, क्रान्तिचेत, जीवनदर्शन, सार्वभौमिकता ।

विषयपरिचय

साहित्य लेखकको जीवन र जगतप्रतिको भावाभिव्यक्ति हो । साहित्यकार जे देख्छ, जे बोल्छ, जे प्रस्तुत गर्न चाहन्छ, समाज जस्तो भइदेओस् भन्ने चाहन्छ वा समाजबाट उसले जे अपेक्षा गरेको हुन्छ त्यस्तै विचार उसले आफ्ना र चनामा व्यक्त गरेको हुन्छ । लेखकको सकारात्मक विचार, व्यक्ति वा समाजलाई सहीमार्गनिर्देश गर्ने विचार साहित्यमा व्यक्तिएको हुन्छ । व्यक्ति र समाजमा विकृति फैलाउने, भड्काउने, फुटाउने, संस्कार र संस्कृति विरुद्धका विचार असल साहित्य हुनै सक्दैन । अन्धविश्वास, संस्कृतिमा भएका विकृति, विकृत परम्परा आदिको जानकारी दिने, तिनमा परिवर्तनको अपेक्षा राख्ने चाहिँ गर्न सकिन्छ, यी साहित्यकारका धर्म नै हुन् । जे होस् विचार बिनाको साहित्य कल्पना गर्ने सकिँदैन । साहित्यका विभिन्न विधामध्येको एक निबन्ध विधामा विचार पक्ष बलवान् हुन्छ । यसमा निबन्धकारले आफ्ना निजी विचार प्रस्तुत गरेको हुन्छ जुन विचार अन्य व्यक्तिका लागि पनि सही हो भँ लाग्दछ । विचारै नभएका पाठक वा पाठकले सोच्दै नसोचेका कुरा प्रस्तुत गर्नु पाठकको मनमन्तिष्कमा हो भँ बनाउनु निबन्धको विधागत परिचय हो ।

‘केही आत्मपरक निबन्धहरू’ आनन्ददेव भट्टद्वारा लिखित एकतिसओटा निबन्धहरूको सङ्ग्रह हो । साभा प्रकाशनद्वारा वि.सं. २०४९ सालमा पहिलोपटक प्रकाशित यस सङ्ग्रहमा मधुपर्क, प्रकाशपुञ्ज, लालुपाते, पारिजात, रूपरेखा, गरिमा, नौलो बिहान, कुन्दन, नहर, मुक्ति, मदानी, रैबारे, राष्ट्रज्योति, मुस्कान, विदेह जस्ता पत्रिकामा वि.सं. २०२६ देखि २०४२ सालसम्ममा प्रकाशित उन्नाइसओटा निबन्धहरू र अन्य बाह्रओटा निबन्धहरू सङ्कलित छन् । यी निबन्धहरूमा लेखकका निजी विचारहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । समसामयिक, सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक अवस्थाले लेखकको मानसपटलमा पारेको प्रभाव, प्रस्तुत विचारलाई संशोधन गरी लेखकले समाजलाई दिन चाहेको सन्देश यी निबन्धहरूमा

व्यक्त गरिएको छ । प्रस्तुत निबन्धहरूको कृतिगत साक्ष्यका आधारमा अन्तरङ्ग विश्लेषण गरी निबन्धमा व्यक्त वैचारिकताको विश्लेषण गर्ने काम यस लेखमा गरिएको छ ।

अध्ययनको समस्या

‘केही आत्मपरक निबन्धहरू’मा आनन्ददेव भट्टले केकस्तो विचार प्रस्तुत गरेका छन् भन्ने प्राज्ञिक समस्याको समाधानमा नै यो लेख केन्द्रित रहेको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

‘केही आत्मपरक निबन्धहरू’मा आनन्ददेव भट्टले प्रस्तुत गरेको वैचारिक धरातलको अध्ययन र विश्लेषण गरी निष्कर्ष दिनु नै यस लेखको उद्देश्य हो ।

अध्ययनको औचित्य

यस लेखमा ‘केही आत्मपरक निबन्धहरू’को कृतिपरक विश्लेषण गरी यसमा अभिव्यञ्जित वैचारिक धरातलको खोजी गरिएको छ । यसबाट साहित्यका सर्जक, पाठक, समालोचक तथा अनुसन्धाताहरूसमेत लाभान्वित हुने भएकाले प्राज्ञिक दृष्टिले यो अनुसन्धानात्मक लेख औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

अध्ययनको सीमा

‘केही आत्मपरक निबन्धहरू’ सङ्ग्रहका निबन्धहरूका आधारमा आनन्ददेवको भट्टको वैचारिक धरातलको खोजी गर्नु यस लेखको सीमा हो ।

अध्ययनविधि

अध्ययनविधिअन्तर्गत सामग्री सङ्कलन कार्यदेखि त्यसको वर्गीकरण, अध्ययन र विश्लेषणको ढाँचालाई समेत बुझिन्छ । यस लेखमा अध्ययनविधिअन्तर्गत सामग्री सङ्कलन कार्य र विश्लेषणको ढाँचालाई निम्नानुसार प्रयोगमा ल्याइएको छ :

सामग्री सङ्कलन कार्य

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख पुस्तकालयीय अध्ययनका आधारमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतहरूबाट अभिलेखीय सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतअन्तर्गत आनन्ददेव भट्टद्वारा लिखित ‘केही आत्मपरक निबन्धहरू’ रहेको छ । द्वितीयक स्रोतअन्तर्गत निबन्ध, निबन्धसम्बन्धी पूर्वअध्ययन, पुस्तक, पत्रपत्रिका, समीक्षात्मक तथा अनुसन्धानात्मक लेखरचनाहरू रहेका छन् । सामग्रीहरूको सङ्कलनमा केवल पुस्तकालयीय सामग्री सङ्कलन कार्यको प्रयोग गरिएको छ र पुस्तकालयीय सामग्री सङ्कलनको स्रोत त्रिभुवन विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय एवम् आफ्नै व्यक्तिगत सङ्ग्रहका पुस्तकहरू रहेका छन् ।

विश्लेषणको ढाँचा

गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित यस अध्ययनमा सोदेश्यमूलक विधिका आधारमा सङ्कलित अभिलेखहरूको वर्गीकरण, अध्ययन, व्याख्या र विश्लेषणबाट निचोडमा पुगिएको छ । निबन्धको विश्लेषण विधातात्विक सघन पाठविश्लेषणको पद्धति अँगालिएको छ । विषयको पुष्ट्याइँका निमित्त आगमनात्मक तर्कपद्धति अपनाइएको छ । शोधसमस्याको प्राज्ञिक र वस्तुनिष्ठ रूपले यस लेखमा समाधान गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

साहित्यका विभिन्न विधाहरू (काव्य, आख्यान, नाटक र निबन्ध)मध्ये निबन्ध पनि एक विधा हो । यसलाई चिनाउने क्रममा विभिन्न धारणाहरू व्यक्त गरिएका छन् । यो लेखकको निजी भावना प्रस्तुत गरिने भएकाले यसमा लेखकको निजत्व भल्किएको हुन्छ । लेखकले देखेको, भोगेको तथा उसले समाजलाई दिन चाहेको सन्देश आफ्ना रचनामा व्यक्त गर्दछ । नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित नेपाली बृहत् शब्दकोशमा कुनै विषयलाई लिएर कल्पनात्मक वा वस्तुगत पाराले गद्यमा लेखिएको छोटो साहित्यिक रचना, साहित्यको एक गद्य विधा नै निबन्ध हो भनिएको छ (पोखरेल, २०६७, पृ. ६८९) । अरू विधाका तुलनामा निबन्धको सिर्जना सबभन्दा पछिल्लो चरणमा आएर मात्र भएकाले यसलाई कान्छो विधा भनिन्छ । यस विधामा लेखकका विचार वा भावनाको सहज प्रकटीकरण हुन्छ । यसमा लेखक बढी स्वतन्त्र भएर आत्माभिव्यक्ति प्रस्तुत गर्न पाउँछ । सिद्धान्तगत जटिलता र सामग्रीगत बन्धनमा यो विधा स्वतन्त्र छ । विचारको भेल कुनै विषयमा केन्द्रित भई साहित्यिक अभिव्यक्ति जव गद्यमा प्रकट हुन्छ त्यो नै निबन्ध हुन पुग्छ । यो आयामगत सर्वाक्षपतता तथा एक बसाइमा पढेर सकिने हुनुपर्छ । फ्रान्सेली लेखक मोन्टेनले आत्माभिव्यक्ति र बेलायती लेखक बेकनले विकीर्ण चिन्तनका रूपमा साहित्यलाई परिभाषित गरेपछि विश्वसाहित्यमा निबन्धको आरम्भ भएको मानिन्छ । सोही शताब्दीका फ्रान्सेली साहित्यकार मिचेल डि मोन्टेन (सन् १५३३-१५९२)ले आफ्नो हृदय खोलेर देखाउनु नै मेरो काम हो भनी म नै मेरो निबन्धको विषयवस्तु हुँ किनभने मलाई सबभन्दा राम्ररी चिन्ने व्यक्ति म नै स्वयम् हुँ भनी आत्मपरक निबन्धलेखन परम्पराको आरम्भ गरेका थिए (अधिकारी, सन् १९७५, पृ. ६) । यिनले गद्यमा लेखिएका आफ्ना छोटो रचनालाई निबन्ध भन्दै यसमा वैयक्तिक भाव, सरल भाषा, अनौपचारिक अभिव्यक्ति र आत्मानुभूतिको प्रकाशन गर्ने साहित्यिक रचना जसद्वारा बौद्धिकता नभई हार्दिकताको अपेक्षा गरेका थिए । आत्मपरकता, निजात्मकता र स्वको अभिव्यक्ति निबन्धमा पाइने महत्वपूर्ण पक्ष हुन् । आत्मपरक निबन्धलाई निजात्मक निबन्ध पनि भनिन्छ जसमा आत्मको प्रकटीकरण हुन्छ तथा भावात्मक, विचारात्मक, वैयक्तिक र संस्मरणात्मक गरी यसलाई चार प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ (सुवेदी र गौतम, २०६८, पृ. ५१०) । त्यसै गरी सत्रौं शताब्दीका बेलायतका साहित्यकार फ्रान्सिस बेकन (सन् १५६१-१६२६)ले निबन्ध विकीर्णचिन्तन हो, जसले छुपुष्ट चिन्तनलाई समेटेको हुन्छ भनी मोन्टेनको भन्दा फरक वस्तुपरक निबन्धलेखन परम्परालाई अगाडि बढाए (बराल, २०५५, पृ. ३८३) । निबन्धको प्रारम्भदेखि नै आत्मपरक र वस्तुपरक दुई धारमा अगाडि बढेको देखिन्छ । जुनसुकै धार भए पनि निबन्धमा भावना छाल बनेर रङ्गिएको हुन्छ । त्यही तत्वले पाठकलाई यसप्रति आकर्षित गर्दछ । यसको विषय समसामयिक हुने गर्दछ । तत्कालीन समाज, संस्कृति, राजनीति, सत्ताईतिहास, शिक्षा, परिवर्तनकारी सोच, लोकजीवनका व्यवस्था यसका विषयहरू हुन्छन् । यी सबैको केन्द्र भने मनुष्य नै रहेको हुन्छ । यिनलाई बुन्ने भाषाशैली र विचारको केन्द्रीयता कलात्मक हुनु निबन्धमा आवश्यक मानिन्छ । विषयगत विविधताभिन्न लेखकले राष्ट्रियता, स्वदेशप्रेम, सामाजिक विभेदको अन्त्य, समतामूलक समाजको परिकल्पना, क्रान्तिचेत, जीवनदर्शन, नैतिक शिक्षा, इतिहासबोध, जीवनोपयोगी शिक्षा, आध्यात्मिक विचार, राजनीतिक आस्था, सामाजिक विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य जस्ता विविध विचारहरू व्यक्त गरेको हुन्छ । यी सबैमा लेखकको निजत्व भल्किएको हुन्छ ।

सामग्रीको अर्थापन : व्याख्या तथा पुस्त्याई

आनन्ददेव भट्टका निबन्ध, कविता, खण्डकाव्य, समालोचना, दर्शन र राजनीतिसम्बन्धी पुस्तक प्रकाशित छन् । वि.सं. २०१५ देखि यिनका कृतिहरू प्रकाशित हुन थालेको देखिन्छ । यिनका प्रकाशित कृतिहरू हुन् : *अव हिमाल बोल्छ* (२०१५, कविता सङ्ग्रह), *गुराँस* (२०१५, कविता सङ्ग्रह), *०९७ साल* (२०१५, खण्डकाव्य), *ओमार खैयामलाई जवाफ* (२०१६, काव्य), *जोवनकै थुम्कोबाट* (२०१६, काव्य), *साहिँली मैया* (२०१८, खण्डकाव्य), *युरी एलेक्सएभिच गागरिन* (२०१९, काव्य), *समालोचनाको बाटोतिर* (२०१९, समालोचना), *हाम्रा प्रतिभाहरू* (२०१९, जीवनीपरक समीक्षा सङ्ग्रह), *जनताको शत्रु* (२०२०, अनूदित नाट्यकृति), *नेपाल र नेपालका अन्य भाषामाभक्तो सम्बन्ध* (२०४४, भाषा र राजनीति), *नेपालको भाषानीति* (२०४४, भाषा र राजनीति), *राजनैतिक सहमति* (२०४४, राजनीति), *जगत्को सृष्टि र सञ्चालन प्रक्रिया* (२०४६, दर्शन), *प्रतिभा पहिचान* (२०४७, जीवनीपरक समीक्षा सङ्ग्रह), *जनताको साहित्य*

(२०४८, समालोचना), दृष्टिविन्दु (२०४८, किशोर साहित्य, निबन्ध), व्यवहारिक समालोचना (२०४८, समालोचना), स्वतन्त्रता र कम्युनिस्टहरू (२०४८, राजनीति), केही आत्मपरक निबन्धहरू (२०४९, निबन्ध सङ्ग्रह), समय साहित्य (२०६७, समालोचना), धरतीदेखि आकाशसम्म (२०७४, निबन्ध सङ्ग्रह) र समय र जीवन (२०७४) अनूदित कृति) । यसरी हेर्दा साहित्यका सबै क्षेत्रमा यिनको कलम चलेको पाइन्छ । “खासगरी भट्ट नेपाली निबन्धको इतिहासमा वि.सं. २००२ देखि २०२२ सम्मका यथार्थवादी निबन्धकारहरूमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, अच्छा राई रसिक, आनन्ददेव भट्ट आदि समाजमा देखिँदै आएका विकृतिहरूको निराकरणका निमित्त वैयक्तिकरूपमा सामूहिक चरित्रको स्थापना गर्ने, राष्ट्रदेखि अन्तर्राष्ट्रसम्मका, प्राणीदेखि देवसम्मका, इहलोकदेखि परलोकसम्मका सम्पूर्ण पक्षहरूलाई स्थापना गर्ने कार्यमा लागेको पाइन्छ” (बराल, २०५५, पृ. ३८८) । भट्टद्वारा लिखित ‘केही आत्मपरक निबन्धहरू’मा सङ्गृहीत निबन्धहरूमा विविध वैचारिक सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएका छन् । लेखकले देखेभोगेका समाजका गतिविधि तथा लेखकको निजी विचार प्रस्तुत निबन्धहरूमा व्यक्त भएका छन् । ती विचारहरू निम्न छन् :

राष्ट्रियता तथा स्वदेशप्रेम

‘केही आत्मपरक निबन्धहरू’ निबन्ध सङ्ग्रहका देशको माया, राष्ट्रवन्दना, सिमेन्ट, देशनिर्माण जस्ता निबन्धमा राष्ट्रियता र स्वदेशप्रेमको भावना व्यक्त गरिएको छ । राष्ट्रप्रेम, जातिप्रेम, मातृभूमिप्रेम भट्टको निबन्धकारिताको मूल वैचारिक पक्ष हो । निबन्धकारले आफ्ना निबन्धहरूमा नेपाल देश र नेपाली जनताहरूको महिमागान गाउनुका साथै अग्रज म्रष्टाहरूप्रति आदर र सम्मान व्यक्त गरेका छन् । इतिहास प्रसिद्ध व्यक्ति, समुन्नत नेपालको परिकल्पनाकारप्रति निबन्धहरूमा गहिरो आस्था र श्रद्धा व्यक्त गरिएको छ । देश रहे देशवासी रहने, देश विकसित भए देशवासी सुखी र सम्पन्न हुन्छन् भन्दै निबन्धहरूमा भनिएको छ,

साक्ष्य १- “देशलाई माया गर्नु समाजलाई माया गर्नु हो, संसारलाई नै अङ्गाल्न खोज्नु हो र त्यसैले आफ्नो एकलो पेट भर्ने कुरा छोडी सबैको हितमा विचार गर्न तयार हुनु हो” (भट्ट, २०४९, पृ. २२) ।

साक्ष्य २- “हामीलाई कुनै पनि विदेशी मुलुकको आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, सामाजिक र नैतिक दबाब र अर्थेल्याईको कुरा त छोडौं हाम्रो राष्ट्रिय सम्मानमा अलिकति पनि घाउलाग्ने कुरा कसैले गर्छ भने त्यसलाई हामीले माथिदेखि तलसम्म एक भएर विरोध गर्नुपर्छ र मुखले र कलमले मात्र होइन बन्दुक र साहसी छातीले आत्मनिर्भर भै अघि सर्नुपर्छ” (भट्ट, २०४९, पृ. २७) ।

साक्ष्य ३- “हामी नेपाली युवक अझै भीमसेन थापा र अमरसिंहका अपूर्ण कार्यहरूलाई अगि बढाउन सक्छौं, हामी पनि जवरजस्ती थोपारिँदै गरेका राष्ट्रिय अपमान, अहित, सार्वभौमिकता र आर्थिक स्वतन्त्रतामाथि गरिएका धावाहरूका विरुद्ध” (भट्ट, २०४९, पृ. ५२) ।

साक्ष्य ४- “वन्दना छ, मेरो राष्ट्रलाई ! मैले तिमीलाई आजसम्म टाउको निहुराउन सकिन, त्यस्तो टाउको जसमा तिमीप्रति अगाध श्रद्धा र माया छ, ममता र विह्वलता छ” (भट्ट, २०४९, पृ. ११७) !

साक्ष्य ५- “म तिम्रो टाउकोमा टेकेर तिमीमाथि नै ताण्डव नृत्य गर्ने अविवेकी निस्कौं” (भट्ट, २०४९, पृ. १२१) ।

साक्ष्य ६- “हामीले विदेशी पूँजी र विदेशी जनशक्तिलाई निम्ता गरौं भने हाम्रो मुलुकको सानै पूँजी र अदक्ष जनशक्ति सधैं विदेशीको मुनि पर्नेछ । यसले गर्दा प्रत्यक्ष नभए पनि अप्रत्यक्ष रूपमा हाम्रो राष्ट्रिय आय, गौरव, सम्मान, सर्वभौम निर्णयको अधिकार आदिमा अन्यथा प्रभाव पर्दै गई विदेशी धन र बुद्धिको चाकरी गरी आफूलाई ठुलो ठान्ने चाकरीबाजहरूको जमात दिनप्रतिदिन बेपत्ता बढ्न थाल्नेछ” (भट्ट, २०४९, पृ. १३१) ।

प्रत्येक मानिसको राष्ट्रसँग सम्बन्ध रहेको हुन्छ । ऊ एउटा राष्ट्रको निश्चित भूगोलमा पहिलो पाइला टेकेको हुन्छ । त्यही भूमिमा कर्म गर्दछ, जीवनपर्यन्त तथा जीवनपश्चात् पनि आफ्नो इहलीला यसै धर्तिमा समर्पण गर्ने अभिलाषा उसले बोकेको हुन्छ, उसले यही धर्तिबाट पोषण प्राप्त गरिरहेको हुन्छ । यस राष्ट्रप्रति भलो चिन्ताउनु, भलो चाहनु, उन्नति र प्रगतिको चाहना राख्नु प्रत्येक राष्ट्रभक्तको कर्तव्य हुन आउछ । साहित्यकारहरू आफ्ना कलमका माध्यमबाट राष्ट्रप्रति वफादारी व्यक्त गरिरहेका हुन्छन् । निबन्धकार आफू स्वयम् यो राष्ट्रको एक पहेरेदार भएकाले देशको प्रगति

र उन्नतिको अपेक्षा निबन्धमा गरिएको छ । प्रत्येक व्यक्तिको हृदयमा देशभक्तिको आगो हुनुपर्छ जुन आगोले शत्रुलाई समेत डडाओस् । अमरसिंह थापा, बलभद्र कुँवर, भक्तिथापाहरू सुगौली सन्धिमा नेपालको स्वाभिमानमा चोट पुगेको सम्झी देह त्याग गरे । सन्धिभन्दा अगिसम्म यिनीहरू ज्यानको बाजी थापेर युद्ध मैदानमा लडिरहेका थिए, केवल आफ्ना लागि, सन्तानका लागि र सिङ्गो राष्ट्रको अस्मिताका लागि । यिनीहरू व्यक्तिगत स्वार्थमा कहिल्यै लागेनन्, बचनपट्टि लागेनन्, केवल स्वाभिमानी नेपाली भएर, शिर ठाडो पारेर बाँच्न चाहे, राष्ट्रलाई बचाउन चाहे । यस्ता व्यक्तिहरूप्रति सम्मान व्यक्त गर्दै यिनीहरूको महिमागान निबन्धमा गाइएको छ भने वर्तमान पुस्ताले यस्ता अग्रजहरूप्रति, वीरहरूको बलिदानिप्रति सम्मान भाव व्यक्त गर्नुपर्छ, पुष्पाञ्जली अर्पण गर्नुपर्छ भनिएको छ । पुर्खाको सम्मान, स्वदेशी श्रमलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ भन्ने विचार लेखकको रहेको छ ।

सामाजिक विभेदको अन्त्य, समतामूलक समाजको परिकल्पना

नेपाली समाज विविधतामय छ । विविधताभिन्न एकता हाम्रो राष्ट्रिय पहिचान हो । प्राचीन कालदेखि नै लोम्नेमान्छे र स्वास्नीमान्छे बिच दरार सिर्जना गरिएको छ । नारी र पुरुष एउटै जीवनरूपी रथमा दुईटा पाङ्ग्रा हुन् । एउटा पाङ्ग्रा एकातिर अर्को पाङ्ग्रा अर्कोतिर फर्केर रथ सही रूपमा अगाडि बढ्न सक्दैन । मानव सभ्यताको आदिकालदेखि नै यिनीहरू एकआपसमा हातेमालो गर्दै, आपसी सहयोग र सदभावमा अगाडि बढे, त्यसैको परिणति आजको सभ्यसमाज सम्भव भएको हो । यदाकदा पुरुष नारीलाई नङ्ग्याउने, हेप्ने, शोषण गर्ने, उसको शरीरमा आनन्द मात्र लिने गर्न पनि लागे । त्यसको कारण समाजमा विभेद निमित्तयो । नारी जन्मनु अभिश्राप मानिन थालियो । समय परिवर्तनसँगै मानिसमा चेतनाको विकास भयो । शिक्षाको माध्यमले मानवीय यथार्थताको बोध गरायो । मानिसलाई वास्तविक तथ्यमा लाग्न बाध्य गरायो । आज समय परिवर्तन भएको छ । बौद्धिक समाजमा पनि कतै कतै विभेद देखिन्छ । नारी स्वतन्त्रता र समानता पुरुषका नारामा मात्र सीमित भए । यी सैद्धान्तिक विषयलाई व्यावहारिक रूपमा उतार्न पुरुष नारी जीवनका बारेमा अक्षर साक्षर बन्नैपर्छ । नारीलाई घरभित्रको चार दिवारमा सीमित पार्ने कुसंस्कारको अन्त्य हुनु जरूरी छ भने यिनीहरूलाई राज्य सञ्चालनको अग्रपङ्क्तिमा ल्याउन, शिक्षा र अवसरको पनि खाँचो रहेको छ । भट्ट भन्दछन्, “एकातिर नारीहरू स्वयम् कुसंस्कारबाट ग्रसित छन् र यसैको फाइदा उठाई तिनका पुरुषहरू अनेक अन्याय अत्याचार गर्दछन् । सम्पन्न वर्गभित्रका नारीहरू अझै उतिबेलाका राणाजीका गोठमा पालिएका गाई, भैंसी भन्दा बढी छैन” (भट्ट, २०४९, पृ. १०) ।

समाज उच्च वर्ग र निम्न वर्ग, धनी र गरिब, शोषक र शोषित, शिक्षित र अशिक्षित, सहरी र गाउँले विभिन्न बहानामा वर्गीकृत छ । यो विभेदको अन्त्य हुनुपर्छ । यसका लागि दाउरे, भरिया, कुल्लिले दिनभर काम गर्ने बेलुका भोकै सुत्नुपर्ने अवस्थाको अन्त्य गरी एकसरो लाउने र एकपेट खाने व्यवस्थाको खोजी गरिनुपर्दछ । निबन्धकारले नारी र पुरुष बिचको सामाजिक विभेद, शोषक र शोषित बिचको आर्थिक विभेद, पूँजीपति वर्ग र भोका नङ्गा बिचको विभेद अन्त्य हुनुपर्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । यिनी भन्दछन्,

साक्ष्य १- “म खाँदै गर्छु, तँ राल चुहाइराख्, म ठाँटिन्छु तँ लाजसम्म कुनै रीतले ढाक्, म सिपाहीको पहरा राखी सुरक्षित हुन्छु तँ आफ्नो भ्यालखानको आफ्नै जाग्राम बसी सुरक्षा गर् भन्छ भने यहाँ स्वार्थी देशप्रेम देखिन्छ” (भट्ट, २०४९, पृ. २३) ।

साक्ष्य २- “पूँजीपतिहरू तिनले किसानलाई मुक्ति दिने कुरा गरे तर वास्तवमा मजदुर बनाएर, सर्वहारा तुल्याएर पूरापूर आफ्नो मुटुठीको माखो बनाएर बडे बडे सहरहरू देखापरे र हजारौँ हजारौँ श्रमिकहरू एकै घरमा वा कम्पाउण्डभित्र काम गर्न थाले” (भट्ट, २०४९, पृ. २५) ।

साक्ष्य ३- “ठुला र सानामा फरक त्यही त हो, ठुलो सानोलाई चिन्दैन, सानोले नचिनी घर पाउन्न” (भट्ट, २०४९, पृ. ३२) ।

साक्ष्य ४- “धनी र गरिबका बिचमा जुन खाडल छ त्यो पुरिनुपर्छ” (भट्ट, २०४९, पृ. ६०) ।

साहित्यमा चाहिने मुख्य कुरा नै मानिसको महत्ता हो । साहित्यमा मानिसलाई कति महत्त्व दिइएको छ, त्यसैका आधारमा उसको विशिष्टता मापन हुन्छ । भट्टका निबन्धमा मानिसलाई सर्वाधिक महत्त्व प्रदान गरिएको छ । यिनले समतामूलक समाजको परिकल्पना गरेका छन् । कसैले हड्डी घोट्ने कसैले मस्ती लुट्ने गर्न पाइँदैन । काम र दाम बराबरी हुनुपर्छ भन्ने यिनको मूल धारणा हो ।

क्रान्तिवेत

आनन्ददेव भट्ट प्रगतिवादी निबन्धकार हुन् । यिनका निबन्धमा समाजको प्रगति र उन्नतिको अपेक्षा गरिएको छ । समाजको प्रगति र उन्नतिका लागि एकातिर व्यक्तिको सोचाइ र व्यावहारमा परिवर्तन हुनुपर्छ भने अर्कातिर शासकको शासकीय मानसिकतामा पनि परिवर्तन हुनुपर्छ । शासक मात्रै मोटाउँदै जाँदा जनताहरू दुब्लाउँदै जान्छन् तसर्थ गरिब र देशको प्रगति तथा उन्नतिका लागि देशमा भ्रष्टाचार, शोषण, उत्पीडन र अन्यायको अन्त्य हुनुपर्छ । मूलतः वर्गीय असमानताको अन्त्य, सबाल्टन वर्गको हित भट्टको निबन्धकारिताको मूल पक्ष हो । समाजमा हेपिएका, पछाडि पारिएका वर्गको उत्थान नै प्रगतिवादी सोच हो । मानिसहरू गरिब र सर्वहारा अनि समाजका पिछडिएका र सीमान्तीकृत मानिसहरू सबाल्टन हुन् । श्रमिक र सर्वहारा वा उत्पीडित वर्ग पनि सबाल्टन हुन् । नेपाली सबाल्टनहरू कर्णालीका, दलित, गरिब, विधुवा महिला, मजदुर, किसान, तल्लो तहका सिपाही, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक, भौगोलिक, लैङ्गिक, पेसा जस्ता हरेक हिसाबले तल पारिएका वा परेका तल्लो वर्ग समूह हुन् । मार्क्सेली अध्ययन/जनजाति, भौगोलिक रूपमा उपेक्षित मानिस, दलित पनि सबाल्टन हुन् । जातीय, भौगोलिक, लैङ्गिक, धार्मिक, भाषिक पहिचानका आन्दोलन नै सबाल्टन हुन् । सबाल्टन अप्रतिनिधित्वको आवाज हो (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. भूमिका) । नेपालले साम्राज्यवादीको प्रत्यक्ष हैकम र हस्तक्षेप भोग्न परेन तर नेपाल स्वाधीन पनि कहिल्यै भएन । हिजो नेपाली शासक पश्चिमी साम्राज्यवादीको प्रत्यक्ष गुलाम बनेकै थिए, आज पनि त्यसमा क्रमभङ्ग भएको छैन । विश्वइतिहास नै आजसम्म सीमित शक्तिशालीको कब्जामा छ । विभिन्न बहानामा सामन्ती तथा साम्राज्यवादी हैकम कायमै छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. ११) । निबन्धकार त्यस्ता सीमान्तकृतवर्गको उत्थान हुनुपर्ने धारणा राख्दै भन्दछन्, “अन्यायी र अत्याचारी पक्षले जव आफ्नो आँखाको पट्टी उघार्न मान्दैन र रगतको खोलोमा नै आफ्नो विजय देख्छ, त्यसबेला सहिदहरू नै उसको कालो अनद्रहार देखाइदिन्छन्” (भट्ट, २०४९, पृ. ७३) ।

नेपालमा ठुला ठुला राजनीतिक परिवर्तन भए । केही परिवर्तन रानीतिक स्वार्थ तथा सत्ता स्वार्थले प्रेरित भएर व्यक्ति, परिवार वा सीमित व्यक्तिको स्वार्थमा परिवर्तन भए भने कति परिवर्तन समाज र सिङ्गो राष्ट्रको परिवर्तन भए । कोही व्यक्ति आफू र आफ्नो सत्ता र स्वार्थमा जेलिएर क्रान्तिमा होमिए । यिनीहरू आफ्नो अहम् तुष्टिमा मात्र सीमित रहे । यिनीहरूलाई उच्च महात्वाकांक्षाले प्रेरित गर्थ्यो । केही यस्ता क्रान्ति भए जसमा व्यक्ति र परिवारभन्दा माथि उठेर राष्ट्रहित र जातिप्रेमका लागि क्रान्ति भए । १९०३ को परिवर्तन व्यक्तिको महात्वाकांक्षाले भएको परिवर्तन थियो, यस्तै २०१७ र २०५८ को पनि । तर २००७, २०४६, २०६२/६३ को क्रान्ति आफू र आफ्ना लागि नभई आफ्ना सन्तान र दरसन्तानका मुक्तिका लागि अभ्र समग्र राष्ट्रको मुक्तिका लागि भएका क्रान्ति थिए । यी क्रान्तिमा होमिनेहरू प्राण हत्केलामा राखेर हाँसी हाँसी मृत्युवरण गरी भोलिको सुन्दर नेपालको मुहार देखी देखी प्राण त्याग गरेका थिए । आज उनीहरूको सपना साकार भएको छ । यदाकदा सहिदका सपना पूरा भएनन् कि भन्ने पनि सुनिन्छ तर सत्ता परिवर्तन भयो, व्यवस्था परिवर्तन भयो तर पात्र परिवर्तन हुन नसक्दा, व्यक्तिको मानसिकता बदलिन नसक्दा यस्तो अवस्था आएको छ तर राणाशासन कालकै जस्तो अशिक्षा, असमानता र अस्मिताको जोखिम त अहिले छैन । “व्यक्तिगत मैमत्तापन र घमण्डले असनको साँढेभैँ जुरो हल्लाउने शक्तिशाली माटो खाई गए” (भट्ट, २०४९, पृ. १४८) । भट्टले सेवा र सङ्घर्ष निबन्धमा सहिदहरूको त्याग र बलिदानीलाई सम्मान गर्दै निरङ्कुश शासन आफ्नो शासकीय प्रवृत्तिबाट नसर्चिए जनताको बलले स्वतः हट्ने विचार व्यक्त गर्दछन् ।

जीवनदर्शन

मानिस सर्वश्रेष्ठ प्राणी हो । उसको यो धर्तिमा आगमन भइसकेपछि केही गर्नेपछि । कुकुर, बिरालो जन्मेर मरेजस्तो जन्मनु र मर्नु मात्र मानिसको जीवनचोला होइन् । मानिसले त यो धर्तिलाई हराभरा बनाउनुपछि, सिङ्गानुपछि, वासनामय बनाउनुपछि । यो उसको कर्तव्य पनि हो । यसैबाट मानिस जीवुको सार्थकता पनि भल्किन्छ । यसका लागि मानिसले आफ्नो चेतनशक्तिको पूर्ण उपयोग गर्नुपछि, व्यावहारिक शिक्षा लिनुपछि, शिथिलता, तथा आलस्यता त्याग्नुपछि, एकाग्रता हुनुपछि, जागृतिको शक्ति बाल्नुपछि, जीवनमा आगो बल्नुपछि तथा बाल्नुपछि । जीवनको आगो, नौलो बिहान, स्मरणशक्ति, निद्रा, शिथिलता र घर्घर्चाइ, कुरा काट्नु, एकाग्रता, आत्मसम्मान, वासनाको भेल, प्रेम जस्ता निबन्धहरूमा जीवनदर्शनसम्बन्धी विचार व्यक्त गरिएको छ ।

साक्ष्य १- “मान्छेमा जागृति शक्ति हराउँदैन । यसमा एउटा यस्तो चेतनाबल प्राप्त भएको हर्दन्छ जसले जीवनलाई खरानीभित्रको आगोको रूपमा मात्र भए पनि जोगाइराख्छ । आगो निभ्नु जीवन सकिनु हो । चेतना नहुनु जीवन लाश बन्नु हो । मान्छे सचेत भइन्जेल मर्दैन, त्यसैले उसको जागृति पनि उसको जीवनपर्यन्त हिँडिरहन्छ । समाजमा हामी जसलाई निभेको देख्छौं, वास्तवमा ती अर्भै बाँकी हुन सक्छन् र तिनलाई फुक्न सकेमा अग्निज्वाला सजिलै दन्कन सक्छ । मान्छेको जीवन वैज्ञानिक नबनी त्यति गतिशील बन्न सक्दो रहेनछ । इच्छा मात्रै सबै थोक होइन, त्यसलाई बल दिने शक्ति, साधन वा परिस्थिति पनि चाहिन्छ” (भट्ट, २०४९, पृ. १) ।

साक्ष्य २- “जीवन एउटा प्रयत्न हो” (भट्ट, २०४९, पृ. ४) ।

साक्ष्य ३- “अपार प्रतिभासम्पन्न मान्छे पनि त्यसको सदुपयोग नगर्दा बेकामका हुन्छन् र उनीहरूको शक्ति नै समेत एकदम घट्टै गई लोपसमेत हुन सक्छ र निकृष्टवालाहरू पनि अपवादबाहेक उच्च श्रेणीमा उक्लन सक्दैनन्” (भट्ट, २०४९, पृ. ३९) ।

साक्ष्य ४- “मान्छेको जीवन कुनै उद्देश्य, आकाङ्क्षा, योजना, पृष्ठभूमि र परिस्थिति हुनुपर्छ, अघि बढ्न” (भट्ट, २०४९, पृ. ४४) ।

साक्ष्य ५- “शिथिलता मानिसमा लाने एक किसिमको घुन हो, धमिरो हो, रोग हो र अन्त्यमा गएर पतन र मृत्युको कारण पनि” (भट्ट, २०४९, पृ. ४६) ।

साक्ष्य ६- “सत्यले जहिले पनि जित प्राप्त गर्छ भने असत्यले पनि केही समय कुनै बेला जित्न त सक्ला तर अन्ततः असत्य नमिठो नै हुन्छ” (भट्ट, २०४९, पृ. ५५) ।

साक्ष्य ७- “ज्ञानले अज्ञानका ढोका खोल्दै लैजान्छ र त्यसरी नयाँ नयाँ क्षेत्रमा प्रवेश गर्नु नै भन्नु अर्को चाखिलो कुरो हुन्छ । यसरी कुनै कुरोको चाखले ज्ञान दिन्छ र सो ज्ञानले त्यस कुरोप्रति भन्नु चाखिलो तुल्याउन सक्छ । एकाग्रता हासिल गर्न सबभन्दा पहिले त्यस कुरोप्रति चाख हुनुपर्छ अर्थात् त्यसतिर उसको प्रवृत्ति हुनुपर्छ” (भट्ट, २०४९, पृ. ७९) ।

साक्ष्य ८- “आत्मसम्मान एउटा शक्ति हो, विश्वासको अविचल धरहरा हो, गहन ज्ञान र दूरदृष्टिको उपज हो, विज्ञानको ऊ बाहन हो” (भट्ट, २०४९, पृ. ११४) ।

साक्ष्य ९- “चीनको आपत हवाड हो र मिश्रको त्रास नील नदी हो । यिनीहरूलाई साथी र उल्लासमा परिणत गरभै म यो बाढीलाई पनि जीवनमा अनेक अन्य बाँझा क्षेत्रहरू रसाउन र रमाउन कुल्याउन सक्दो हुँ” (भट्ट, २०४९, पृ. १३५) ।

साक्ष्य १०- “प्रेम तुलो समझ, श्रम, त्याग, लगन, सन्तुलित र वैज्ञानिक व्यवहारको श्रेष्ठतम परिणाम हो । बाइरनले आफ्ना वरिपरि केटीहरूका भुत्ती लगाउँथे र सुभाषचन्द्र बोसका निमित्त हुरुक्क हुने पनि सयौं थिए । तर न बाइरन सक्कली प्रेमी थिए न ती सभाषकामी केटीहरू नै सक्कली प्रेमिका थिए” (भट्ट, २०४९, पृ.

१४५) ।

मानिसको जीवन अपरम्पार छ । यो सुन्दर पनि छ । यसलाई जिउन जान्यो भने सुन्दर हुन्छ, जिउन जानेन भने कुरूप पनि पुग्छ । हामी जसरी पनि विभिन्न प्रयत्न गरेर यो जीवनलाई सुन्दर बनाउनपट्टि लाग्नुपर्छ । जीवन आफूले सुन्दर बनाएको छु भनेर मात्र हुँदैन, अरूले पनि सुन्दर भनिदिनुपर्छ किनभने हामी सामाजिक प्राणी हौं । समाजमा अरू पनि हुन्छन् । जे होस् हामी र हाम्रो जीवनलाई सुन्दर, सुखी र खुसी बनाउनपट्टि लाग्नुपर्दछ ।

नैतिक शिक्षा र इतिहासबोध

आनन्ददेव भट्ट समाजलाई सहीदिशामा डोहोच्याउन चाहन्छन् । नौलो बिहान, इमान्दारी, इतिहास, समय जस्ता निबन्धहरूमा नैतिक शिक्षा र इतिहासबोधसम्बन्धी विचार व्यक्त भएको छ । समाजमा बढ्दै गएको विकृति र विसङ्गतिको प्रमुख कारण हिजो अशिक्षा र अज्ञानतालाई मानिन्थ्यो, आज शिक्षित र ज्ञानआर्जन गर्नेको सङ्ख्या धेरै नै छ तैपनि समाजमा व्याभिचार, अन्याय, शोषण, भ्रष्टाचार त बढिरहेको छ । समाजमा कुरीति, विकृति, विसङ्गति, अनैतिकता बढ्नुको कारण नैतिक शिक्षाको अभाव र इतिहासबोध नहुनु हो । आज घरमा, समाजमा, शिक्षालयमा, कक्षाकोठामा नीति, उपदेश सिकाइँदैन । जाँचमा कसरी पास गर्ने भनी धोकन्ते शिक्षामार्फत चिट चोर्ने, अगाडि बढ्ने, पैसा कमाउने, ठुलो मान्छे बन्ने, पूँजीपति बन्ने तरिका मात्र सिकाइन्छ । यहाँ कतै पनि असल मानिस बन्ने कुरा र तरिका सिकाइँदैन ।

हाम्रा पुर्खा रामायण र महाभारत जस्ता कालजयी कृतिका सर्जक थिए । हामी ऋषिमुनिका सन्तति हौं । हामी वीरगोर्खालीका सन्तति हौं । हामी 'अतिथि देवो भवः' को संस्कारमा हुर्किएका हौं । हामी बलभद्र कुँवर, अमरसिंह र भक्ति थापा जस्ता शरीरमा एक थोपा रगत भइन्जेल नेपाल आमाको मुक्तिका लागि लड्ने वीर, देशप्रेमीका सन्तति हौं । हामी दशरथचन्द्र, गङ्गालाल, धर्मभक्त, शुक्रराज जस्ता भातृभूमिको मुक्तिका लागि आफ्नो ज्यानको बलि चढाउनेहरूका सन्तति हौं । यस्ता इतिहासका कुराहरू हामी पढाउँदैनौं र विद्यार्थीहरू पढ्दैनन् पनि । यतातिर हाम्रो ध्यान आकृष्ट हुनुपर्छ भन्ने निबन्धकारको आग्रह छ ।

साक्ष्य १- "भोक र लाजका विरुद्ध उभिनु नै ज्ञान हो, चेतना हो, आत्मा शिक्षण हो" (भट्ट, २०४९, पृ. १२-१३) ।

साक्ष्य २- "हामीले चिन्ता लिनुपर्ने कुरा त हामीले सक्कली शिक्षा पाएनौं भन्ने हो तर नक्कली शिक्षा पाई पथभ्रष्ट, जनविरोधी, देशविकासको बाधक, अतिव्यक्तिवादी र स्वार्थी हुनुभन्दा त त्यस्तो शिक्षा नपाई असल अशिक्षित हुनु नै धेरै बढिया हुन्छ" (भट्ट, २०४९, पृ. १५) ।

साक्ष्य ३- "इमान्दारी सर्वश्रेष्ठ नीति हो । इमान्दार मानिसहरू धेरैजसो सोभा हुन्छन् । इमान्दारको हृदय कमलो हुन्छ, यिनीहरूको व्यवहार सफा र सोभो हुन्छ" (भट्ट, २०४९, पृ. ५९) ।

साक्ष्य ४- "बढीभन्दा बढी धनी हुने इच्छा नै मूलभूत बेइमानी हो" (भट्ट, २०४९, पृ. ६१) ।

साक्ष्य ५- "इमान्दार व्यक्ति महादेवभन्दा धेरै ठुलो मान्छे हो, पूज्य र श्रद्धेय हो र उसलाई हतपत्त कसैले गाल्न सक्दैन । उसलाई आफ्नो श्रम, खुबी र विवेकमा आस्था हुन्छ" (भट्ट, २०४९, पृ. ६१) ।

साक्ष्य ६- "अल्फ्रेको धागोलाई मुढेबल वा क्रोधले फुकाउन सकिन्न बरु धैर्य र कुशलतापूर्वक हातका औंला चलाएर सकिन्छ" (भट्ट, २०४९, पृ. १५१) ।

इतिहास शीर्षकको निबन्धमा इतिहाससम्बन्धी धारणा प्रस्तुत गरिएका छन् । यस निबन्धमा इतिहास भनेको के हो ? इतिहास कसको लेखिन्छ ? इतिहासबाट समाजले के पाउछ, इतिहासको आवश्यकता किन पत्त्यो ? यावत जिज्ञासाहरूको समाधान प्रस्तुत निबन्धमा छ । समयको कालखण्डमा महत्वपूर्ण कार्य गर्ने व्यक्ति वा व्यक्ति समूहको इतिहास लेखिन्छ । जसले जन्मदेखि वरण गरेको मृत्युलाई अवस्यभावी ठान्दै आफ्नो जीवन क्रान्तिमा होम्यो, शरीरमा एक मुठी रगत भइन्जेल मातृभूमिको ऋण तिर्नका लागि खर्च गर्छ, आफूलाई राष्ट्रको एक सच्चा पहरेदार ठानी राष्ट्रको रक्षाका लागि लडिरहन्छ, यस्ता व्यक्तिको इतिहास लेखिन्छ । "विगतका सम्भनाहरूमा विचरण गर्दा आनन्द नमान्ने व्यक्ति को होला ? जीवन जसले पाएको छ र जसले भविष्यतिर लम्कने सुअवसर पनि भेटेको छ, उसको इतिहास

हुन्छ । तुलाबडा मानिसको जीवन र उनीहरूका कार्यहरूको मात्र इतिहास हुने होइन । व्यक्ति मात्रको इतिहास हुन्छ र व्यक्ति व्यक्तिका सुखदुःखका, उकालीओरालीका, सफलता असफलताका कथाहरूलाई एक सूत्रमा गाँसेर तिनको सार तान्न खोजेपछि इतिहासको शिक्षा पाइन्छ” (भट्ट, २०४९, पृ. ९७) । इतिहास विगतको यथार्थ हो, वर्तमानमा जीवन जिउने तरिका हो । यसबाट मानिसलाई सही मार्ग छनौट गर्न इतिहासको आवश्यकता पर्दछ । “जव जव देशमा निराशा आउँछ, अन्धकार र अन्योलले हुँडल्छ, भ्रम र शङ्काले पासो थाप्छ, अविश्वास र तिरस्कारले खुट्टो घुमाउँछ त्यसबेला हामीलाई इतिहासको खाँचो पर्दछ” (भट्ट, २०४९, पृ. ९९) । इतिहास महत्वपूर्ण प्रमाणका रूपमा उपयोग गर्न सकिन्छ । इतिहास शिक्षाको विषय हो । “कुनै पनि किसिमको अन्याय र अत्याचारको विरोध गर्न, कुनै पनि दमन र दासत्वका विरुद्ध उभिन र निस्वार्थ जनशक्तिको पाइन देखाइदिन हाम्रो विगत, हाम्रो इतिहास, हाम्रो सबभन्दा विश्वस्त साथी हुन्छ” (भट्ट, २०४९, पृ. १००) । इतिहास आउँदो पुस्ताका लागि महत्वपूर्ण प्रमाणका रूपमा उपयोग गर्न सकिन्छ । समय महत्वपूर्ण छ भन्दै यसलाई बुझ्न र सोअनुसार चन्नुपर्ने विचार निबन्धकारको छ ।

साक्ष्य १- “समयको अग्निकुण्डमा मनुष्य जीवन होम्मिदै जान्छ र त्यसमा रहेका जम्मै कमजोरी, खराबी, अज्ञान र अन्धकार जल्ल थाल्छन्” (भट्ट, २०४९, पृ. १०५) ।

साक्ष्य २- “समय हाम्रो शक्ति हो, हाम्रो उदयको भन्याड हो । आमाले जस्तै समयले हामीलाई म्वाइ खान्छ, बाबुले जस्तै काँध चढाउँछ, दाजुभाइ, दिदीबहिनी र इष्टमित्रले जस्तै समयले हामीलाई सँगै डुलाउने र खेलाउने गर्छ” (भट्ट, २०४९, पृ. १०५) ।

साक्ष्य ३- “खालि शक्तिको भरमा बाँच्न खोज्ने, बहुसङ्ख्यक मानवताको हक र हितलाई लोप्पा खाई खालि थोरैको मात्रै फाइदा हेरी तिनमध्ये आफूचाँहि सवृश्रेष्ठ हुँ भन्न खोज्ने, आफ्नो र आफ्नो इसारामा नाच्नेको ऐसआरामका निमित्त देशको अस्तित्वसम्मको वास्ता नगरी पराईको दास बन्न खोज्ने, इमान्दार, सोभा, मेहनती मौलिक बुद्धि भएका मानिसहरूमात्रलाई सधैं जाँतोको कोदो सम्झी धुल्याइरहन मन गर्ने कुनै पनि मान्छेका विरुद्ध समय निरन्तर सङ्घर्ष गरिरहेको हुन्छ (भट्ट, २०४९, पृ. १०७) ।

इतिहास असल कर्म गर्नेको लेखिन्छ यसर्थ इतिहासका पानामा सुनौला अक्षरले लेखिन जनहितका काम गर्नुपर्दछ । आफू र आफ्नो लागि मात्र सोच्ने मानिस कालजयी हुन सक्दैन, व्यक्तिगत स्वार्थबाट माथि उठेर ‘सर्वहिताय सुखाय’मा लाग्न सक्थो भने मानिस जन्मनुको सार्थकता हुन्छ ।

वैज्ञानिक, व्यावहारिक र जीवनोपयोगी शिक्षा

आनन्ददेव भट्ट परम्परागत शिक्षा पद्धति, वर्तमान शिक्षण पद्धति, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा परिवर्तनको अपेक्षा राख्दछन् । बलजफत शिक्षालय पठाइने, शिक्षालयका कक्षाकोठाका चार दिवारभित्र दिइएको शिक्षा पूर्ण हुँदैन । शिक्षा त बौद्धिक मनोरञ्जन हो । यो त स्वतन्त्ररूपमा, खुला आकासमणि सिकिन्छ र सिकिनुपर्छ । “अध्ययन भनेको आफ्नो रुचिअनुसार गरिएको एउटा बौद्धिक मनोरञ्जन हो” (भट्ट, २०४९, पृ. १७) । परम्परागत धारणाअनुसार पुस्तक पढ्नु, विद्यालय जानुलाई मात्र ज्ञानार्जनको साधन वा माध्यम थियो । यो गलत धारणा हो, एक पक्ष मात्र हो । किताब सँगसँगै जीवन पढेर, काम गरेर, सङ्घर्ष गरेर, जङ्गलका वोटविरुवा तथा जनावरसँग लडेर, हिमाल चढेर पनि ज्ञानआर्जन गर्न सकिन्छ । यसरी सिकेको शिक्षा बरु उपयोगी, व्यावहारिक र चीरस्थायी हुन्छ ।

साक्ष्य १- “कुनै पनि पत्रपत्रिका तथा पुस्तक पढ्नु अध्ययन गर्नु हो । पुस्तकबाहेक पनि व्यावहारिक अध्ययन गर्न सकिन्छ । पुस्तकको मात्र अध्ययन गर्थो भने मानिस विद्वान हुन सक्छ, व्यावहारिक अध्ययनसमेत गर्थो भने ऊ बुद्धिमान र कार्यकुशल पनि हुन्छ” (भट्ट, २०४९, पृ. १७) ।

साक्ष्य २- “खालि स्कुलकलेजकै पढाइलाई अध्ययन ठान्ने हो भने न यहाँ केही जानिन्छ न त केही सिक्न र सिकाउन सकिन्छ । अध्ययन त इच्छुक व्यक्तिले पुस्तकालय धाएर र जीवनमा घोटिएर अनेक अनुभव भिकी गर्नुपर्दछ” (भट्ट, २०४९, पृ. १९) ।

साक्ष्य ३- “स्वअध्ययनलाई आफ्नो ज्ञानको कसी वा आधारशीला बनाउनुपर्छ भने कार्यक्षेत्र संहाल्ने व्यक्तिले

व्यवहारको अध्ययन गरी आफ्नो ज्ञान र अनुभवलाई जोड्नतिर जानुपर्ने देखिन्छ” (भट्ट, २०४९, पृ. २०) । आजका विद्यार्थी घरबाट विद्यालय वा कलेज पठाइएका छन्, उनीहरू कक्षाकोठामा बसिदिएका छन्, शिक्षकले पढाएका छन् तर विद्यार्थी सिक्दैनन्, उनीहरू सिक्नै तयार छैनन् किनभने उनीहरूको इच्छाविपरित अभिभावकले पढाएका छन् वा शैक्षिक वातावरण पनि उपयुक्त र विद्यार्थीमैत्री छैनन् । त्यसैले अहिलेको शिक्षामा गुणस्तर खस्कदै छ । विद्यार्थीले साच्चिकै पढ्ने, सिक्ने र जान्ने हो भने “हाम्रो अध्ययन हाम्रो प्रकाश हो, हाम्रो उज्यालो भविष्य हो” (भट्ट, २०४९, पृ. २१) भन्ने कुरा विद्यार्थीले बुझ्नु जरूरी छ । “आफ्नो पाठ्यक्रम राम्रो पढ्ने तर स्वअध्ययन नगर्ने काचाँ विद्यार्थी हुन् । एउटा पूर्ण विद्यार्थी हुनु भनेको देश, जनता र समाजको प्रगतिको निमित्त हो, खालि आफू विद्वान, ठुलो, मान्य र सम्पन्न बन्न होइन, भन्ने धारणा हुनुपर्छ (भट्ट, २०४९, पृ. २०) । अहिले व्यावहारिक शिक्षाको अभाव देखिएको छ । शिक्षा त जीवनोपयोगी हुनुपर्छ । सर्टीफिकेटका चाड थोपारेर ज्ञान हासिल हुँदैन । उसले कति जानेको छ, जानेको कुरा कति कार्यकुशलतापूर्वक व्यावहारमा ल्याउन सक्छ त्यो महत्वपूर्ण कुरा हो । हाम्रो शिक्षा आयातित प्रकारको छ । हामी बेलायत र अमेरिकाको सिको गर्दै छौं । उनीहरू हाम्रो सिको गर्दै छन् । उनीहरूले समय पछ्याए, हामी उल्टोतिर लागिरहेका छौं । हामी त उनीहरूकहाँ असफल भएको, उनीहरूकहाँ काम नलागेका, उनीहरूको वातावरण सुहाउँदो शिक्षा पद्धति अङ्गालिरहेका छौं । “हामीलाई चाहिएको छ; दाल, भात, डुकु । हामी पढ्छौं, पढाउँछौं बेलाइतका बिजुली बत्तीको सौन्दर्य, अमेरिकाको जीवनको तरिका, भियतनाममा रगत बगाएर नेपालमा शान्तिको प्रचार गर्न आउने देशभक्तको कथा वा जापानको औद्योगिक उन्नतिको सिको । प्रत्येक व्यक्ति स्वरूपले जाँच्दा केही र कोही प्रतिभा र त्यसलाई चाहिने मनग्य स्मरणशक्ति भएको हुन्छ नै तर मूल समस्या छ त्यसलाई खोलिदिने बाटोको” (भट्ट, २०४९, पृ. ४०) । हाम्रा लेखक साहित्यकार पनि “हाम्रा साहित्यमा पनि मिसफिट भएका कवि लेखकहरू मृत्युको गीत गाउँछन् भने त्यसलाई अस्वभाविक भन्नु हुँदैन यदि कही कतै अस्वभाविकता छ भने उनीहरूको मिसफिट हुनुपरेको मात्र छ” (भट्ट, २०४९, पृ. ४१) ।

आध्यात्मिक विचार

विवेच्य निबन्धहरूमा आध्यात्मिक विचार व्यक्त भएको छ । यिनको आध्यात्मिकता मूर्तिपूजा र मन्दिरमा ईश्वरको वास छ भन्ने मान्यता भन्दा पनि मनलाई मन्दिर र नैतिकता तथा आत्मअनुशासनलाई धर्म मान्दछन् । “अतिभौतिकवादीहरू कतिसम्म भनिदिन्छन् भने मन नै सृष्टिको कारण हो, मूल हो । मन नभए संसार, यो चराचर विश्व नै सम्भव छैन । त्यसैले मन नै ईश्वर हो । यो विश्व ईश्वरको कल्पना हो” (भट्ट, २०४९, पृ. ४६) । “मानिस मात्र विचारशील प्राणी भएकाले उसको दिमाग चुप लागेर बस्नै सक्दैन । अध्यात्मवादीहरू यसलाई एउटा दोष मान्दछन्, उनीहरूको विचारमा मनले अर्थात दिमागले केही विचार नगर्ने तर पनि आफू र आफ्ना वरिपरि भइरहेका सम्पूर्ण गतिविधिबारे ज्ञान हुने स्थिति समाधिको स्थिति हो । त्यसैको पूर्णता नै जीवनको परमलक्ष्य हो, सुख, शान्ति र आनन्द हो, वास्तविका रूपमा जीवनको परिपूर्णता हो” (भट्ट, २०४९, पृ. ७१) । मानिसको जीवन सङ्घर्षमय छ । जीवनका उकालीओरालीहरूमा मानिस कहिले उकालिन्छ त कहिले पछारिन्छ । कोही पनि पछारिन चाहँदैन तर पछारिन्छ, समय र परिस्थिति उसको दाहिना भइदिँदैन । यसको कर्म पनि त्यस्तै भइदिन्छ । ‘म ताक्छु मुढो बन्चरो ताक्छ घुडो’ भन्नेभैँ मानिस राम्रै गर्छु भन्छ तर नराम्रो गरिरहेको हुन्छ । नराम्रो भयो भनेर चुप लागेर बस्ने स्वभाव पनि मानिसको होइन ।

राजनीतिक आस्था एवम् विचार

मानिस विचारशील प्राणी हो । ऊ विचारशून्य भएर बस्न सक्दैन र मिल्दैन पनि । यदि मासिन विचारशून्य भयो भने उसले कहिल्यै पनि प्रगति र उन्नति गर्न सक्दैन । हामी भूमण्डलकै एक प्राणी भएकाले विश्व कतातिर जाँदै छ, त्यसलाई पनि हामीले ख्याल गर्नुपर्छ । विश्वपरिवेश र विश्वराजनीतिबाट हामी प्रभावित हुनुपर्छ र हुन्छौं पनि । “हामी सम्पूर्ण विश्वको गतिशीलताका अङ्ग हौं र तिनबाट हामी प्रभावित नभै छोड्दैनौं” (भट्ट, २०४९, पृ. ५) । “मान्छेजस्तो गतिशील र सजीव तिमि देखिन्नौ । मानौं तिमिले औलालाई कही थन्क्याइदिएका छौ, भावनालाई कतै सुताएर आएका छौ,

विचारलाई कुनै अँध्यारो छिँडीमा बन्द गरेका छौ । खालि राग मात्र विचरण गर्ने गर्छ तिम्रो जीवन सँगसँगै र त्यसका कान्तिमा तिम्रो प्रफूललता देखिने गर्छ” (भट्ट, २०४९, पृ. ७४) । प्रत्येक सचेत मानिसमा चेतना हुन्छ । चेतनाले उसलाई केही गर्न जगाउँछ । तर हाम्रो समाजमा केही मानिसमा चेतना शून्यजस्तो बहाना गरी बस्दछन् । मौनता सबभन्दा खतरा रोग हो, मानिसका लागि । अन्याय सहनु अन्याय विरुद्ध नबोल्नु अन्यायलाई अड्कमान गर्नुसह हो ।

विकृति र विसङ्गतिप्रति प्रहार

आनन्ददेव भट्टका निबन्धमा समाजका विभिन्न प्रवृत्ति, समाजको गरिबी, शासक वर्गका कुकृत्य, सामाजिक असमानताप्रति प्रहार गरेका छन् ।

साक्ष्य १- “सकली कुरो प्रकाशमा नाच्छ, सानासाना बाबुनानी निस्फक्की स्टेजमा नाचेभैं, तर उसलाई बचाउँन अन्धकार चाहिन्छ, हुनसक्छ साँघुरो ठाउँ चाहिन्छ र त्यो अरू केही नभई दुलो नै हुन सक्छ । जनताका महान नेताहरू सधैं जनताको माभ्रमा आई हाँस्छन्, कुरा गर्छन्, अड्गालो मार्छन्, अर्काका कुरा सुन्छन्, तथ्यातथ्यको छानबिन गर्न विवेक प्रयोग गर्छन् र आफ्नो गलतीलाई सहर्ष स्वीकारी त्यसलाई फेरि नदोहोर्न्याउन सक्रिय प्रयास गर्छन्” (भट्ट, २०४९, पृ. ३१) ।

साक्ष्य २- “महान् र नीचता जीवनका दुई जीवनपद्धति हुन् । जनता सधैं महानतातिर अग्रसर हुन्छन् र तिनका शत्रुहरू शोषण, जाली, फटाहा, सकमी, लोफर र तिनका जुत्ताका तलुवा पैसामा बिकने भाते कुकुरहरू नीचताका निम्त दुलोबाट भुक्छन् । शोषकहरूलाई सधैं ज्यानको डर हुन्छ र ती दुलोभिन्न बसी सफर पनि गर्दछन् । गोमन सर्प पनि त्यही शोषण जातको निकृष्ट कीरो भएको हुनाले दुलोभिन्न बस्दछ र डराई डराई अमृतमय जीवन हेर्न पछाडिबाट फँगा उठाई जाइलाग्छ र फेरि दुलोभिन्नै लुक्छ” (भट्ट, २०४९, पृ. ३१) ।

साक्ष्य ३- “लेखक केही नपाए ती आफ्नो डायरीका पानाका पाना भरिदिन्छन् । विषयसित उनलाई त्यति साह्रो पिर लिनुपर्दैन, कारण श्रीमतीकै यथार्थ वर्णन गरिदेलान् वा उनका छाउरा छाउरीले लुछाचुँडी गरेको भुसैभुसको कथा हालिदेलान्” (भट्ट, २०४९, पृ. ८८) ।

साक्ष्य ४- “हाम्रा साहित्यमा पनि मिसफिट भएका कवि लेखकहरू मृत्युको गीत गाँउछन् भने त्यसलाई अस्वभाविक भन्नुहुँदैन यदि कही कतै अस्वभाविकता छ भने उनीहरूको मिसफिट हुनुपरेको मात्र छ” (भट्ट, २०४९, पृ. ४१) ।

साक्ष्य ५- “पढेर नै आफ्नो अध्ययन राम्रो भएको ठानेमा हामी नेपाली बुद्धिजीवीहरू साह्रै खोक्रा र दरिद्र हुने छौं, ज्ञान र अनुभवका क्षेत्रमा” (भट्ट, २०४९, पृ. २०) ।

साहित्यकार र लेखकलाई पनि कडा प्रहार गर्न यिनले छाडेका छैनन् । वर्तमान यान्त्रिकता, शुष्कपनप्रति घोचपेच र छेडछाड गरेका छन् । नेपाल र नेपालीले भोग्नुपरेका सास्ती, हैरानी, असङ्गति, विकृतिजन्य कुसंस्कारका पक्ष यिनका निबन्धमा उल्लेखित छन् ।

निष्कर्ष

आनन्ददेव भट्टको ‘केही आत्मपरक निबन्ध’ भित्रका सबैजसो निबन्धहरू समकालीन नेपाली समाजका विविध परिस्थितिमा केन्द्रित रहेका छन् । झट्टले आफ्नै जीवनका सुख-दुःख, हर्ष-विस्मात, आशा-निराशा, उकाली-ओराली, घुम्टी-मोड, प्रेम-घृणा, घात-प्रतिघात जस्ता नितान्त वैयक्तिक विचार प्रकट गरिएको छ । मानवीय मूल्यबोधदेखि राष्ट्रउत्थानको भाव निबन्धमा अभिव्यक्त भएका छन् । आमनेपालीलाई सचेत र कर्तव्यपरायण भई राष्ट्रनिर्माणमा जुट्न आह्वान गरिएको छ । राज्यले वैज्ञानिक, व्यावहारिक जीवनोपयोगी शिक्षामा जोड दिनुपर्ने विचार व्यक्त गरिएको छ । व्यक्तिमा नैतिकता र इतिहासबोध भएमा सकारात्मक सोच विकास हुन्छ । व्यक्तिले आफ्नो स्वतन्त्रता र अधिकार प्राप्त गर्न क्रान्तिमा होमिनु आवश्यक छ । समतामूलक समाजको परिकल्पना नै यिनका निबन्धको मूल आशय हो । विषयगत विविधता, आयामगत सङ्क्षिप्तता, बौद्धिक पाठकको अपेक्षा, उखानटुककायुक्त सूक्तिमय भाषाशैली, तत्कालीन अशिक्षित

आम जनमानसमा चेतनाको दीप बाली सभ्य र सुसंस्कृत बनाउने अभिलाषा निबन्धले राखेका छन् । समाजका हेपिएका, पछि पारिएका सीमान्तकृत वर्गका पीडा र व्यथामार्फत सामाजिक यथार्थको बोध गरिएको छ भने यिनीहरूको मुक्तिको अपेक्षा पनि गरिएको छ । सम्भ्रान्त वर्गका थिचोमिचो, गरिबहरूप्रतिको हेपाहा प्रवृत्ति जस्ता पुरुषमानसिकताको अन्त्यका लागि वर्गसङ्घर्षको चेतना जगाएर सामाजिक रूपान्तरणको अपेक्षा निबन्धले गरेका छन् । सरलभन्दा सरल भाषाको प्रयोग गरी जटिल र बौद्धिक अभिव्यक्ति प्रस्तुत छ । निबन्धमा उदात्त विचारको प्रस्तुति भएकाले बौद्धिक पाठको अपेक्षा गरेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, रामलाल (सन् १९७५), *नेपाली निबन्ध यात्रा*. नेपाली साहित्य सञ्चयिका ।
पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (सम्पा.), (२०६७), *नेपाली बृहत् शब्दकोश* (सा.सं.), नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
बराल, ईश्वर र अन्य (२०५५), *नेपाली साहित्य कोश*, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
भट्ट, आनन्ददेव (२०४९), *केही आत्मपरक निबन्धहरू*, साभा प्रकाशन ।
सुवेदी, राजेन्द्र र गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६८), *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना* (सैद्धान्तिक खण्ड), रत्न पुस्तक भण्डार ।
श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८), *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न* (दो.सं.), डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।